

ספרות ותחייה לאומית

תגובתו של עגנון למדינת-הלאום היהודית על פי 'ספר המדינה'

מיכאל קרן

'ספר המדינה' לעגנון הנו אוסף של פרקים שנכתבו על ידיו בתקופות שונות וכונסו תחת הכותרת 'פרקים של ספר המדינה' בקובץ סמוך ונראה. הפרק 'קליפת תפוח זהב' נכתב ב-1939, 'החוטפים' ו'שלוש עולמים' נכתבו ב-1942, וב-1950 כתב עגנון את 'על המסים' והוסיף 'פתיחה לספר המדינה'. חוקרי הספרות מיטעו לעסוק בו, וגם בעיני מחברו לא היה חיבור חשוב: 'זה אינו אלא פיליסוף קלוש, ואני מצטער שבכלל פירסמתיו בדפוס',¹ אמר. אי-הנחת שחש עגנון ביחס לכתיבת ה'פיליסוף' באה לידי ביטוי גם בספר עצמו: 'מיום שעמדתי על דעתי ביקשתי לכתוב בספר את מעשי המדינה. אבל כל אימת שקרבתי אל המלאכה נרתעתי לאחוריי'.²

במאמר זה רצוני לטעון, כי רתיעתו של עגנון מפני כתיבת 'ספר המדינה' מבטאת רתיעה מפני המדינה עצמה. זוהי רתיעה המעוגנת באורח מחשבתם של עגנון ושל אינטלקטואלים יהודים אחרים המתייחסים אל המדינה, דהיינו מדינת ישראל, סמוך להקמתה. כוונתי איננה לרתיעה מפני המדינה במובנה ה'הובסיאני', קרי, כגוף המפעיל עוצמה למען הגנה על האזרחים. במובן זה עגנון חש בנוח ביחס למדינה הריבונית. כוונתי לרתיעה מפני מדינת-הלאום המבקשת לכלול, תחת כנפי הריבונות, את ההיסטוריה כולה של העם.³

עגנון מבטא, מבחינה זו, מקרה מובהק של אינטלקטואל האוהב את המדינה ונזקק לה. בעת ובעונה אחת הוא אינו מסוגל לקבל כמה מן ההפשטות הנדרשות בחיים המדיניים. כמי שיעד עצמו לכתוב את 'ספר בוטשאטש', עגנון מסוגל לראות את מדינת ישראל לכל היותר כהיבט של ההיסטוריה היהודית, אך לא כפסגתה. בכך העמיד עצמו עגנון כמתנגד מובהק של דוד בן-גוריון, שתיאר את מדינת

1. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, תל-אביב תשל"ב, עמ' 82.

2. ש"י עגנון, 'פרקים של ספר המדינה', סמוך ונראה, ירושלים תשי"ט, עמ' 250.

3. על ההבדלים בין תפיסות אלו של המדינה ראה: ב"א לוי, צוואת האלוהים, תל-אביב תשמ"ד.

ישראל כפסגתה של ההיסטוריה היהודית ואף יותר מזה - בן גוריון תפס את המדינה לא כתוצר היסטוריה ממשית בת אלפיים שנה, אלא כתוצר החזון המשיחי שפיעם בלב העם כל אותן שנים. כבוני אומות אחרים, קשר בן-גוריון בין הקמת המדינה למיתוסים קדמונים: 'בייסוד מדינת היהודים הייתה קפיצה של מאות בשנים, ובמלחמת הקוממיות התקרבו לימי יהושע בן-נון'.⁴ כך, לוחמי מלחמת השחרור נדמו ללוחמי יהושע, והילת מעמד הר סיני נקשרה בראשי המשתתפים במבצע קדש. העם המקים מחדש את מדינתו נתפס כ'עם סגולה', המונע על ידי כוחות רוחניים הנעלים מתהליכים היסטוריים ובוודאי מן הנאומים בקונגרסים הציוניים. לדבריו:

ספורי האבות מלפני ארבעה אלפים שנה, מסעיו, מעשיו וחיו של אברהם אבינו, נדודי ישראל במדבר לאחר צאתם ממצרים, מלחמות יהושע בן-נון והשופטים שבאו אחריו, חיי דוד ושלמה ופעולותיהם, עלילות עוזיהו מלך יהודה וירבעם השני מלך ישראל, יש בהם יותר אקטואליות, הם יותר קרובים ומאלפים ומלאים לשד חיוני בשביל הדור הנולד, הגדל והחי בארץ, מאשר כל הנאומים והוויכוחים בקונגרסים של באזל.⁵

לכך קמה התנגדות בקרב אינטלקטואלים רבים, שסירבו לקבל תחליף משיחי להיסטוריה הממשית של העם. כפי שהראיתי בהודמנות אחרת, סיפורו של חיים הזו 'הדרשה', למשל, שנכתב ב-1942, ניתן לאינטרפרטציה כביקורת על תפיסת המציאות הישראלית כהתגשמותן של ערגות משיחיות.⁶ הזו שיבח את העיירות היהודיות במזרח אירופה המגלמות חיים ארציים, אותנטיים וממשיים, בניגוד לציונות המתארת עצמה כהתגשמות האידיאל המשיחי ואינה אלא 'עקירה והריסה ... ההיפך ממה שהיה. הסוף'.⁷ הזו התנגד לשימוש בביטויים 'עם סגולה' ו'אור לגויים', שראה אותם כמליצות בלבד, והקפיד על ההפרדה בין הסופר המתבונן במציאות ההיסטורית נכוחה ובין המדינאי המקדש מיתוסים: 'אתה יצרת לך בדמיוןך מציאות שאינה קיימת בפועל', אמר בשיחה לבן-גוריון, 'מדרכו של איש הפוליטיקה לכסות על דברים, אולי בשביל שלא יתיאש ולא יבוא להתרשל במלאכתו. שונה הסופר, שדרכו לגלות הדברים, שאם לא כן יעשה מלאכתו פלסטר'.⁸

עגנון היה הסופר הבולט ביותר בהיסוסו להשתתף בבניית מיתוסים מדיניים ולהתקרב אל העולם הפוליטי. הדבר נבע בראש ובראשונה מההפרדה המוחלטת שהפריד בין עולם המעשה והרוח: 'אין אני איש מעשה, ואילו נתנו לי את הברירה מן השמים קרוב לודאי שהייתי בוחר ברוח ולא במעשה', הצהיר, 'הרוח קיים לעולם

4. ד' בן-גוריון, מכתב לנתן רוטנשטיין, פורסם בחזות, 3 (1957).

5. ד' בן-גוריון, 'מונחים וערכים', חזות, 3 (1957).

6. מ' קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה, קריית שדה-בוקר 1988.

7. 'הדרשה' אצל ח' הזו, סיפורים נבחרים, תל-אביב תשי"ב, עמ' 161.

8. 'על המדינה והספרות: דו-שיח דוד בן-גוריון-חיים הזו' (חוברת), תל-אביב 1962, עמ' 16.

והמעשה נדחה מפני מעשה ואין המעשים הרעים נדחים מפני המעשים הטובים'. על פי השקפתו, איש הרוח אף אינו אמור להטיף למעשים, שכן 'הרוח כשהוא נהפך לדבר מוצק מיד הוא מתמוזז והולך'.⁹ כך התרחק עגנון גם מן התחום המדיני: 'מטבעי אני איני מדיני. רואה אני כל צורה של שלטון כדבר שעשוי מלכתחילה להשתנות וצריך שישתנה והכרח שישתנה, אלא אפילו משתנה, אינו אלא חילוף צורה בצורה וצרה בצרה'.¹⁰

עד כדי כך ראה עגנון במדינה דבר שראוי לאיש הרוח להתרחק ממנו, שאפילו נמנע מביקורת עליה:

פעמים הרבה ראיתי מעשים שידעתי שאני צריך לומר אל תעשה אבל ידעתי שלא ישמעו לי. וכבר אמרו חז"ל כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע. אין אני בא לבקר את המעשים הנעשים לעיני שידוע אני שהם תולדות של מעשים שנעשו כבר, ומפני שאני יודע זאת אני שותק. אני יודע שלפי גלגול המעשים היה צריך להתגלגל הדבר הזה כך. ומפני שאין לי הכוח בעולם המעשים מוותר אני. כך בדבר קטן וכך בדבר גדול.¹¹

זו הסיבה לכך שכאשר עגנון חש בצורך להשמיע דברי ביקורת, עשה זאת בדרך של אירוניה. האירוניה היא הדרך להתייחס אל המדינה ולא להתייחס אליה בעת ובעונה אחת. למשל, יחסו אל הממשל התבטא תמיד בנימוס מופרז, ומנהיגיה, שריה ושועיה של המדינה לעולם זכו אצלו לכבוד עד אבסורדום. הוא נהג להקדים שלום ואף לקום בפני עסקנים שבוודאי לא התבטל בפניהם. משנשאל פעם מדוע, השיב לבן-שיחו: 'לא לפניך אני קם אלא לפני תפקידך, לפני מי שאתה מייצגם. מחר יפטרו אותך ולא יעלה על דעתי לקום לפניך'.¹² בתשובה למברכיו לרגל קבלת פרס נובל הפנה תודתו ל'שרי ישראל ושרי צבאות ישראל', אף כי לא לפני שמנה את 'רבותינו הגאונים, ראשי ישיבות, גבאי בתי כנסת ובתי מדרשות'.¹³ וכששב מן הטקס בשטוקהולם שבו הוענק לו הפרס שיבח, במסיבה שנערכה בבית שר החוץ אבא אבן, כל שגריר ועסקן שטיפל בו בדרך באריכות רבה, כאשר הוא מציג עצמו במפורש בקונטקסט זה כ'בעל ספר המדינה', קרי, כמשתתף בחגיגה ומתבונן בה באורח מבודח באותו הזמן ממש. אורח התבוננות כפול זה בולט, למשל, כאשר בסוף נאומו הוא פונה אל המארחת, הגברת אבן, כך: 'ואם לא הלאיתך גברתי בדברי קחי סיפור מסיפורי וקראי בו והשיבות את נפשך, כי טובים סיפורי מנאומי'.¹⁴

9. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים תשל"ו, עמ' 421.
10. מצוטט אצל א"א אורבך, 'פרקים של ספר המדינה' ומקומם ב"סמוך ונראה", בתוך: ג' שקד ור' וייזר (עורכים), מחקרים ותעודות, ירושלים 1978, עמ' 221.
11. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 422.
12. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, עמ' 29.
13. שם, עמ' 96.
14. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 96.

הכבוד המופרז שנקט עגנון כלפי ראשי המדינה אפשר לו לבקר אותם ולהתרחק מביקורת ישירה בעת ובעונה אחת. התרחקותו של עגנון מביקורת ישירה כלפי המדינה, רצוני לטעון, נבעה לא רק מן העמדה העקרונית ביחס למקומו של סופר. סבורני כי עגנון נמנע מן הביקורת מסיבות נוספות.

עגנון אהב את המדינה והאמין כי ראוי להימנע מביקורת כשאפשר: 'את "ספר המדינה" לא אשלים, אינני רוצה לבקר את המדינה. יש לנו א מדינה'לה, כה רבים אויביה, וצריך לשמור עליה. היה טעם בקידוש השם עד לימי היטלר. היום - אסור ואסור'.¹⁵ אנו מוצאים כאן את הכרתו של עגנון בגוף המדיני כמגן וכמציל. הכרה זו התפתחה אצלו קרוב לוודאי במאורעות תרפ"ט, כאשר מצא עצמו בשכונת תלפיות המפונה, ארכיונו פוזר והוא נמצא בסכנת מוות ממשית. בימים ההם פיתח התנגדות נמרצת לפציפיזם נוסח תנועת ברית-שלום והערצה לבחורים הנפלאים שהצילוהו. את ההתנגדות לאנשי ברית-שלום אנו מוצאים, למשל, ב'מדרש זוטא', שבו המשילים לכבשים פועים בלא שהם מעיזים ללכת אצל הזאב.¹⁶ 'כל המרחם על האכזרים סופו שיתאכזר אל הרחמנים', כתב ליהודה ליב מגנס, במכתב שבו גם התלונן על גדיים 'ששואפים לדליגה ולשלטון'.¹⁷ ואילו את הבחורים הנפלאים הזכיר בהודמנויות שונות: 'מעולם לא האמנתי בכחו של ישראל כמו באותם הימים. מי שראה את בחורי ישראל שלחמו כאריות על כל שעל של ארץ ישראל הוא מלא תקוה לראות בנחמת ישראל וארץ ישראל וה' יגדור פרצות עמו וייקום את נקמת דם עבדיו השפוך'.¹⁸ הרבה שנים אחר כך, כשהמדינה כבר עמדה על תלה, עודנו מוצאים בדברי עגנון מוטיב זה של הערצה למגיני ומצילי המדינה במוכן הבסיסי, הפיסי, העומדת בניגוד לסלידתו, המוכרת היטב מתמול שלשום, מן הגדיים 'השואפים לדליגה ולשלטון' - הלוא הם העסקנים, הנואמים - ולמעשה מכל גינוניה של המדינה החורגים מפונקציה בסיסית זו של הגנה והצלה.

אני לא מתרגש משום דבר תיצוני וטכני. הייתי פעם ביום הזכרון ב'יד ושם' ועשו שם כל מיני חכמות בלפידים ודברים שכאלה, דברים שכבר לפני ארבעים שנה ויותר לא יכולתי לסבול בתיאטרון של ריינהרדט. אני רוצה להגיד לך, אני יודע שמתרגשים אצלנו במצעד הצבא ביום העצמאות, אני יודע שנשים מתרגשות מאד מזה, אבל עלי זה לא עושה רושם. אין לי שום חוש לדברים שיכולים לעשות בטכניקה. כשאני ראיתי כאן בשכונת תלפיות את הבחורים במלחמת השחרור, איך הם הגנו עלינו, ואיך היו באים מן המשלטים שלהם בלילות שבתות לשמוע קידוש - אז לא יכולתי לעצור בעד הדמעות.¹⁹

15. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, עמ' 82.

16. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 409-412.

17. שם, עמ' 414.

18. שם, עמ' 406.

19. שם, עמ' 424-425.

ועוד: 'אם אני יושב כאן בתלפיות ... ולומד דף גמרא זה מפני שאני יודע שצבא ישראל מגן. אמנם התורה מגינה על לומדיה אבל ניתנה רשות היום בידי מגיני ישראל'.²⁰

עבור עגנון, המדינה היא נכס יקר באשר היא מגינה על יושביה. הוא מדבר עליה בחיבה כל עוד אינה נעטפת באיצטלה רוחנית שמעבר לכך, כל עוד היא מזוהה עם הבחורים המופלאים מתלפיות. וכאן אנו מגיעים אל 'ספר המדינה', ובמיוחד אל הפרק 'החוטפים', שניתן לפרשו על פי רעיון זה. הפרק מספר על מר שרייהולץ הנואם, הבושש להגיע לכינוס שבו עליו לנאום, אף שהאולם כבר מלא מפה לפה, 'לא נשתייר אדם בעיר שלא בא'. העיר כולה באה, שכן 'מנהגה של מדינה זו, אין עושים דבר אלא אם כן דנים עליו תחילה, ואין דנים אלא גואמים ודורשים. נאמו גואמים ודרשו הדרשה רואים בני המדינה את עצמם כאילו כבר עשו מעשה'.²¹

מר שרייהולץ אינו מגיע לאולם, שכן באותו הזמן הוא מובל ב'אבטומוביל' אל מחוץ לעיר על ידי שלושה בחורים לובשי בגדים ישנים ומקומטים. 'מי אתם? שאל מר שרייהולץ וכל גופו העלה זיעה. השיבו הבחורים ואמרו, תנוח דעתך, מר שרייהולץ, בני אדם אנו'.²² החוטפים מתוארים כבני אדם טהורים, שטרם פשה בהם נגע הנאומים, הדרשות ושאר מנהגים של פרנסי המדינה, הגורמים בה, על פי עגנון, לשממה גדולה. רוב הצרות הבאות על המדינה באות לה 'על ידי שאנו מוציאים רוב ימינו בדרשות ואין אנו באים לידי מעשה'.²³ מוטיב זה עובר כחוט השני בכל סיפורי 'ספר המדינה': כולם מתקשה המדינה להקדים עצה לפורענות, או לפתור בעיה טרוויאלית, או לנהוג ביושר, בשל מחלוקת, פטפטת, ובירוקראטיזציה של החיים. בכל הסיפורים מוצגים בני המדינה, ובעיקר פרנסיה, כמי ש'עושים עשייתם עראי, שלא המעשה הוא העיקר אלא הרעיון'.²⁴

אל מול אלה עומדים שלושה בחורים העושים מעשה. אם אין בידם 'להסיע לבו של הציבור מן הדרשנים', הריהם מסייעים את הדרשנים מן הציבור. הם עצמם צנועים, ענווים ובעיקר שתקנים, ומתוארים על ידי הסופר כדמויות פשוטות וראשוניות החיות ב'מצב הטבע', קרי בעולם שטרם הושחת על ידי הקדמה. במקום מושבם אין עיתון ורדיו, ואף בית קהוה אין בו. בגדיהם מזכירים למר שרייהולץ בגדים שלבש בילדותו, בטרם נתעלה על הציבור. וסופו של דבר, שהעסקן לומד לנצל את תמימותם של הבחורים ומשכנעם להטוף את חבריו־מתחריו.

מה הופך את הבחורים הללו, על אף שהם פועלים בכוח הזרוע, לשלוחי שמים, ואילו את מר שרייהולץ, פרנס המדינה, לדמות נלענת? בראש ובראשונה – העובדה שהמדינה היא דבר שמקומו בתחום המעשה, וכל יומרה הנוספת לה מתחום הרוח מוליכה לוולגאריות. הנואם המרקיע שחקים, העסקן המבטיח גן־עדן והמנהיג

20. שם, עמ' 423.

21. ש" עגנון, 'פרקים של ספר המדינה', עמ' 253.

22. שם, עמ' 256.

23. שם, שם.

24. שם, עמ' 268.

הקורא לחיים המונחים על ידי תזון משיחי הם וולגארים באשר הם מערבבים מין בשאינו מינו. 'מועטים הם האנשים שאין מתאווים לנצחיות', אומר עגנון ב'החוטפים', 'כל שכן תופסי השלטון ונוהגי שררה, מפני שהכרתם האידיאלית מעורבת בהרגשתם הפיסית, ואין הרגשתם הפיסית מספקת את הכרתם האידיאלית ... אלא שהמושג הזה כלומר נצחיות אינו מושג ממושגי הגוף ...'²⁵

אפילו הסופר הכותב על המדינה חוטא בעירוב תחומים, וכאן שורש הקושי לכתוב את 'ספר המדינה'. שהרי המדינה 'אינה כשאר כל דבר שיש בו רוח חיים, שמחיה את הסופר ומאיר עיניו לראות ולכתוב אם לשבט ואם לחסד... אלא המדינה היא מושג רוחני שהפך לגשמיות, וחוזר ועושה עצמו רוחני. ואם אתה בא לדון בו כדבר רוחני עושה הוא את עצמו גשמי, אתה דן בו כדבר גשמי חוזר ונעשה רוחני'.²⁶ זוהי בדיקת המדינה הנוטלת על עצמה יותר משעגנון מוכן להעניק לה, המדינה הבן-גוריונית שאינה מסתפקת בהגנה על אזרחיה, אלא מבקשת להפוך אותם לעם סגולה ואור לגויים.

'ספר המדינה' מעיד כי עגנון שמר באדיקות רבה הרבה יותר מאינטלקטואלים אחרים על ההפרדה שבין עולם הרוח לעולם המעשה. עמדתו תאמה את זו של ז'ולין בנדה, שקרא להבחנה ברורה בין סוקראטס ובין מרעיליו.²⁷ אינטלקטואלים רבים, שביקרו את המשיחיות המדינית שפיתח בן-גוריון בשנות החמישים, השתתפו למעשה בעיצוב האידיאולוגיה המשיחית. קשירת מדינת ישראל המודרנית במיתולוגיה המקראית נסתייעה בהיסטוריונים, חוקרי מקרא, ארכיאולוגים ומלומדים אחרים שהפנו את תלמודם לתחומים רלוונטיים (למשל, ספר יהושע, העוסק בכיבוש ארץ כנען, זכה לעדנה רבה בשנות כהונתו של בן-גוריון כראש ממשלה). ואולם עגנון התייחס לכל זה בלגלוג כבר בשנות השלושים, משהחל ליצור את פרקי 'ספר המדינה'. העסקנים, הוועדים, אי-המעש, המחלוקות בין כסויי ראש וגלויי ראש, הסעודות שעורכים לבחירי האומה והמסים לא נעלמו מעיניו גם בשנים שבהן הפכו כל אלה לאור לגויים.²⁸

חולשתו העיקרית של 'ספר המדינה' היא, שפרקיו מתייחסים לתוצאות חיצוניות ואפיזודיות של המשיחיות המדינית, כגון השפה המליצית או הווכחנות הציבורית, ואינם חודרים לעומקה של המדינה הגשמית הלובשת רוחניות. 'ספר המדינה' הוא אכן פיליטון קלוש, אלא שעגנון, כאמור, התחייב לכתוב את 'ספר בוטשאטש' ולא את 'ספר המדינה'. לאור העמדה שהצגתי, קשה לראות כיצד יכתוב עגנון את 'ספר המדינה' אלא בלשון אירונית ומהססת, ממש כמו יודקה, גיבורו של הזו, המשמיע את דרשתו ביחס למלאכותיות של הציונות בחיל ורעדה. כפי שהסביר זאת הלל ברזל, האירוניה והגיחוך מתבקשים אצל עגנון באשר הוא מטפל בתזון היוצא מתחום הרוח

25. שם, עמ' 254.

26. שם, עמ' 250.

27. J. Benda, *The Betrayal of the Intellectuals*, Boston 1955.

28. ראה גם: M. Keren, *The Pen and the Sword*, Boulder, Colo. 1989.

ועובר לשלבי מימוש מעשי: 'הכוללות שעגנון נזקק לה כתשתית לסיפוריו נעוצה בחסד המושלם או בשלמות האידיאלית המתגלה בדת, בעלייה לארץ כחזון הגשמה נעלה, בקיבוץ או בקבוצה. כאשר היא מצויה בתחומי הביצוע, הופכת הויקה אל האידיאלי נקודת מוצא להתייחסות אירונית או סאטירית'.²⁹

אירוניה זו באה לידי ביטוי מובהק ביחסו של עגנון לבן-גוריון. על פי עדותו של דוד כנעני, הצהיר עגנון כי לא אהב את בן-גוריון,³⁰ ואמנם גם ההתכתבות ביניהם הייתה מתוחה משהו. עגנון לבן-גוריון: 'קראתי בספרך ומצאתי בו דברים רבים ונכבדים, ודברים שאין לבי שלם עמהם'.³¹ בן-גוריון לעגנון: 'ברכתך ליום הולדתי באה אלי כהפתעה נעימה ויקרה, ולא בנקל אוכל להביע מה עמוקה קורת-הרוח שגרמת לי. לא לי להגיד לך מקומך וגדולתך בספרות העברית - אבל היה נדמה לי כי אתה מופנה כולך רק לצד אחד של היהדות ולסוג אחד של יהודים. וברכתך הוכיחה לי שטעיתי, ואני שמח על טעותי זו'.³²

ואולם בכדי להבין את חילופי המכתבים בין עגנון ובן-גוריון ביתר עמקות, יש לשוב אל עמדתם של השניים במה שנוגע ליחסי עולם הרוח ועולם המעשה. בן-גוריון תפס את הספרות כמצויה לעולם בדרגה פחותה מן המעשה, ומכל מקום, כמיועדת לשקף אותו. במכתבו לעגנון מנובמבר 1961 אנו מוצאים תפיסה זו במלוא עוצמתה:

... בנסותי לברר לעצמי מה עשה עמנו בשלוש עשרה שנים אלה - נתמלאתי השתוממות והערצה לעם נפלא זה: יהודים פליטים מהגיסאות העלובים במרוקו, פרס וקורדיסטן שלא נתחנכו על ברכי הספרות העברית והאירופאית ולא קיבלו כל אימון חלוצי ועצם המושג הוא זר להם - קוממו שממות עולם בגליל ובדרום ובמקצת גם בנגב והיו לבוני מולדת ומגיניה כטובי החלוצים ש[הצמיחה] העליה השניה והשלישית. אכן גנוזים כוחות אדירים ונפלאים בעם זה, וצר לי שדלות עטי לא עצרה כוח להביא זאת לידי ביטוי מלא ונאמן. אבל המעשים המופלאים שנעשו עומדים ומדברים בעדם: תכל לכיש, דימונה, מצפה רימון [רימון] ועוד והם ימצאו את העגנון שלהם.³³

עגנון, המבדיל באדיקות בין איש הרוח לאיש המעשה, נתן לזה האחרון את מלוא ההערכה המגיעה לו עבור מעשיו. בניגוד לטענתו של דן מירון, אין לראות בהערכה זו של עגנון משום ויתור על כבודו העצמי.³⁴ בבן-גוריון העריך את המנהיג בעל

29. ה' ברזל (עורך), 'מבוא', שמואל יוסף עגנון: מבחר מאמרים על יצירתו, עמ' 45.

30. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, עמ' 82.

31. מכתב ש"י עגנון לד' בן-גוריון משנת תשכ"ב (אין תאריך מדויק), אב"ג.

32. מכתב ד' בן-גוריון לש"י עגנון מיום 21 בנובמבר 1961, אב"ג.

33. שם.

34. ד' מירון, 'מיוצרים ובונים לבני בלי בית', אם לא תהיה ירושלים: הספרות העברית

בהקשר תרבותי-פוליטי, תל-אביב 1987, עמ' 59.

התעוזה, ובמלאת לו שמונים שנה אף השווהו לרוד המלך, שיעד את השעה שנועדה מן ההשגחה לכיבוש ירושלים. 'לדוד בן גוריון שנבחר על ידי ההשגחה האלקית לייסד את מדינת ישראל', כתב לו בהקדשה.³⁵ עגנון הכיר בחשיבותו הגדולה של איש המעשה בתחומים שבהם לאיש הרוח, ובעיקר לו עצמו, חיסרון גדול:

וודאי רציתי במדינה עברית, אבל אילו היו שואלים אותי בשעת הכרות המדינה להכריז או לא – הייתי נבהל, הייתי אומר נחכה עוד שלושים שנה. וקרוב בעיני שכל אחד מאתנו היה נבהל מן הגמר. בן גוריון, שקודם טעיתי בו ולא החשבתי אותו, הוא לא נבהל, גמר וסבר ... וחז"ל אמרו אין המלאכה נקראת אלא על מי שגומרה.³⁶

מאידך, ברגע שבן-גוריון נגע בעניינים שברוח, השחזו עגנון את עטו האירוני. המקרה המובהק חל כשפנה אליו בן-גוריון, במסגרת פנייתו אל אנשי רוח ודת יהודים בעולם בסוף 1958 בשאלה 'מיהו יהודי?'. מכתב תשובתו של עגנון ראוי שיובא במלואו, שכן הוא כולל את כל היסודות שהועלו כאן – הנימוס, הכיבודים, ההערכה לאיש המעשה, ובעיקר, ההצעה כי זה ימשוך ידיו מעניינים שאינם מענייניו, ובוודאי אינם מענייניה של המדינה:

לשר השרים ראש הממשלה כבוד מעלת דוד בן גוריון יצ"ו עוז וברכה. ענותך תרבני לשאול אותי מה דינם של ילדי נישואי תערובת, שהוריהם גם האב וגם האם רוצים לרשום את ילדיהם כיהודים. אנכי את שלומי אמוני ישראל, ששלמים ונאמנים לתורה, כפי שפירשוהו חז"ל ונקבעו דבריהם בשולחן ערוך. ואין לי לא להוסיף על דבריהם ולא לגרוע מדבריהם כלום. והי רבה שלומך ויגביר כחך וירומם את כבודך בזכות מעשיך הנאמנים שלא ישכחו מעמנו לעולם.

מוקירך עוז
ש"י עגנון

כדי שלא להוציא את הנייר חלק. לפני ארבעים ותשע שנים עשיתי את ימי הפסח בסג'רה ושמעתי שם בשם גר צדק זקן שאמר בקירוב כך, אתם שיש לכם זכות אבות כשאתם עוברים על דת של תורה הקב"ה אינו מדקדק עמכם כל כך, אבל אנחנו שאין לנו זכות אברהם יצחק יעקב וכל זכותנו קיום המצוות ושמירת הדת, הקב"ה דן אותנו על כל עבירה קלה כחמורה.

35. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 315.

36. שם, עמ' 422.

ברשותך אוסיף דבר שלא נשאלתי עליו. דת ומדינה לעת עתה הן כשתי שכנות שאינן נוחות זו לזו. ואתה ששלום המדינה וטובת המדינה תלויים בך כדאי שתמשוך ירך מלדון בענייני דת בין טוב בין למוטב, כדי שתהא דעתך פנויה לענייני המדינה. לואי שלא תראה בדברי שמץ של תוכחה וכיוצא בזה. רק משום שאני מוקיר אותך ומכבד אותך והפץ בשלומך הרשיתי לי לכתוב את שכתבתי.

ואתה שלום וכל אשר לך שלום.³⁷